

VAN İLAHİYAT DERGİSİ

Van Journal of Divinity

ISSN: 1300-4530 | e-ISSN: 2667-615X

Haziran / June | 2024/12/20

İslam Hukukuna Göre Engelli İstihdam Politikasının Fıkhî Temelleri

Fiqhical Foundations of Disability Employment Policy According to Islamic Law

ŞEVKET PEKDEMİR

Doç.Dr, Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakülte, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Divinity, Department of Basic Islamic Sciences

Ordu, Türkiye

sevketpekdemir@odu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-7656-5348>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 30 Nisan/April 2024

Kabul Tarihi | Accepted: 6 Haziran/ June 2024

Yayın Tarihi | Published: 15 Haziran/June 2024

Atıf | Cite as

Pekdemir, Şevket. "İslam Hukukuna Göre Engelli İstihdam Politikasının Fıkhî Temelleri". *Van İlahiyat Dergisi* 12/20 (Haziran 2024), 43-59. <https://doi.org/10.54893/vanid.1476413>.

Pekdemir, Şevket. "Fiqhical Foundations of Disability Employment Policy According to Islamic Law". *Van Journal of Divinity* 12/20 (June 2024), 43-59. <https://doi.org/10.54893/vanid.1476413>.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/vanid>

Mail: vanyyuifd@yyu.edu.tr

İslam Hukukuna Göre Engelli İstihdam Politikasının Fıkhî Temelleri

Öz

Engelli bireylerin ülkemizde ve dünyada karşılaştıkları en önemli ekonomik sorunlardan biri de istihdamdır. Maalesef gelişmiş ülkelerde bile engellilerin istihdamında henüz istenilen seviyeye ulaşılamamıştır. İstihdam/çalışma gibi temel hak ve özgürlükler, insanlık tarihi boyunca hukuk sistemi içerisinde birtakım ilkeler üzerinden meşruiyet zemini kazanmıştır. Nitekim İslam hukukunun temel kaynaklarında yer alan genelde tüm insanlara özeldir engelli bireylere yönelik adalet, hak, fırsat eşitliği, liyakat, ayrımcılıkla mücadele ve sosyal sorumluluk gibi ilkeler, istihdam politikalarının geliştirilmesinde referans olmuştur. Bu bağlamda erken dönemden itibaren İslam iktisat politikalarının temel amacı bireyin dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak şeklinde belirlenmiştir. Çalışmada öncelikle modern hukuk sistemlerinde geliştirilen aktif ve pasif istihdam modellerine yer verilmiştir. Bu kapsamda erken dönemden itibaren gerek Hz. Peygamber ve sahâbe uygulamalarında gerekse daha sonraki İslam toplumlarında engellilerin hem aktif hem de pasif olarak istihdam edildiği görülmüştür. Dönemin özelliklerine göre kurumsallaşmanın sağlandığı hatta İslam toplumlarında engellilerin istihdamı konusuna ilişkin gelişmelerin, tahmin edilenden çok daha önce başladığı söylenebilir. Ancak modern anlamda hukuki düzenlemelerin batıya göre daha geç yapıldığını itiraf etmeliyiz. Makalede engellilik olgusu, engellilerin sorunları ve ihtiyaçları bağlamında, istihdam konusunda geçmişten günümüze İslam toplumlarında yapılan çalışmalar ele alınmıştır. Bu kapsamda İslam toplumunda birçok engellinin yeteneklerine göre imamlıktan hâkimliğe, komutanlıktan valiliğe kadar çeşitli devlet kadrolarında aktif olarak istihdam edildikleri görülmüştür. İstihdam edilemeyenlerin ise sağlık, bakım, barınma ihtiyaçlarının karşılanması, maaş bağlanması ve vergi indirimi sağlanması gibi yöntemlerle mağduriyetlerinin giderilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Ana teması İslam hukukuna göre engellilerin istihdam ilkelerinin belirlenmesi olan çalışmada, maslahat, örf, siyâset-i şer'iyeye, liyakat ve sedd-i zerâi'nin, engelli istihdamının fıkhî dayanaklarını oluşturduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda âyet ve hadislerle fûrû fıkh müktesebatında yer almayan sorunların çözümünde, sosyal sorumluluk politikalarının geliştirilmesinde, engellilerin ekonomik bağımsızlığını kazanmasında ve asgari yaşam standardının sağlanmasında maslahat ilkesinin kilit rol üstlendiği, birey, aile, toplum ve devlet için fayda sağladığı ifade edilmiştir. Engellilerin istihdamının günümüzde hem ulusal hem de uluslararası hukuki düzenlemelerin en önemli konularını oluşturduğuna dikkat çekilerek, İslam hukukuna kaynaklık etme kriterlerine uygun olarak örf uygulamalarına dönüştüğü görülmüştür. İslam idare hukukunda engellilerle ilgili aktif ve pasif istihdam politikalarının, hukuki düzenlemelerin ve kurumsal yapının kamu yöneticileri tarafından siyâset-i şer'iyeye kapsamında yapıldığı belirlenmiştir. İslam hukukunda idari görev ve kamu hizmeti atamalarının liyakate göre yapılmasının emredildiği, adam kayırma ve iltimasın yasaklandığı vurgulanarak, engelliliğin istihdama mâni olmadığı vurgulanmıştır. Son olarak İslam hukukunda engellilerin istihdamıyla ilgili çalışmaların yetersizliğine dikkat çekilerek araştırmaların bu alanlarda yoğunlaştırılması, ayrıca İslam hukukuna göre engelliliğin istismarı konusunun çalışılması önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Engelli, İstihdam, Adalet, Liyakat.

Fiqhical Foundations of Disability Employment Policy According to Islamic Law

Abstract

One of the most significant economic challenges faced by people with disabilities in Türkiye and globally is employment. Unfortunately, even in developed countries, the desired level of employment of the disabled individuals has not yet been measured up. The fundamental rights and freedoms of employment and labor have gained a basis of legitimacy through certain principles within the legal system throughout human history. As a matter of fact, in the main references of Islamic law, the principles of justice, rights, equality of opportunity, merit, anti-discrimination, and social responsibility for all people in general and disabled people in particular have been a reference in the development of employment policies. In this regard, the main objective of Islamic economic policies has been determined as ensuring the happiness of the individual in this world and the hereafter since the early period. The study first includes active and passive employment models developed in modern legal systems. It can be stated in this framework that from the early period, both in the practices of the Prophet Muhammad and the Companions and in the later Islamic societies, institutionalization was provided according to the characteristics of the period in which disabled individuals were actively and passively employed, and it can be stated that the developments regarding the employment of disabled individuals in Islamic societies started much earlier than expected. However, we must admit that legal regulations in the modern sense were introduced later compared to the West. The study focuses on the phenomenon of disability, the problems and needs of the disabled, and the studies on employment in Islamic societies from the past to the present. It is determined that many disabled people in Islamic society are actively employed in state positions ranging from imam to judge, from commander to governor according to their abilities, and the disabled people who cannot be employed are compensated for their disadvantages through passive employment methods such as health, care, housing, salary binding, and tax reduction. Determining the principles of employment of disabled according to Islamic law is the main subject of the study, and it has been established that maslahah, custom, siyasa shar'iyah, merit, and sedd-i zerâi constitute the jurisprudential basis of the employment of the disabled in Islamic law. In this framework, it has been stated that the principle of maslahah plays a key role in the development of social responsibility policies, in resolving issues that are not included in verses and hadiths and furû fiqh acquis, in gaining the economic independence of disabled and ensuring the minimum standard of living. Maslahah is also beneficial for the individual, family, society and the state, too. It has been pointed out that the employment of disabled people has become one of the most significant matters of both national and international legal regulations today, and it has been determined that the employment of disabled people has transformed into customary practices in accordance with the criteria of being a source of Islamic law. In Islamic administrative law, active and passive employment policies, legal regulations, and institutional structures related to disabled are carried out by the authority delegated to public administrators under the siyasa shar'iyah. It has been emphasized that administrative and public service appointments in Islamic law are ordered to be made on the basis of merit, that nepotism and favoritism are prohibited, and that disability is not an obstacle to employment. In conclusion, the insufficiency of studies on employment of people with disabilities in Islamic law has been pointed out and it has been suggested that further studies should be carried out on these subjects and exploitation of disability according to Islamic law should be studied.

Keyword: Islamic Law, Disability, Employment, Justice, Merit

Giriş

“Normal bir ferdin kişisel veya sosyal yaşayışında kendi kendine yapması gereken işleri, bedensel veya zihinsel kabiliyetlerinde kalıtsal veya sonradan meydana gelen herhangi bir noksanlık sonucu, yapamayan kişi”¹ olarak tanımlanan engellilerin istihdam sorunları son birkaç yüzyıldır ülkemizde ve tüm dünyada sosyal ve ekonomik politikaların en önemli konularından birini oluşturmaktadır. Engelliliğin insan hakları kapsamında değerlendirilmesiyle birlikte² genel anlamda makroekonomik sorunlar arasında gösterilen işsizlik ve istihdam,³ toplam nüfus içinde sayılarının giderek artmasıyla birlikte sosyal refahın sağlanması mümkün olduğu kadar geniş tabana yayılması konuları engelliler için de tartışılmaya başlanmıştır.

Engellilerin istihdam sorununun temelini aslında tüm insanların doğuştan sahip oldukları çalışma hakkını kullanıp kullanamama özgürlüğü oluşturur. Tarihsel süreç, yaşanan problemin ancak hukuk zemininde çözülebileceğini göstermiştir. Bu nedenle gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde engelli hakları hukuksal düzleme taşınarak denetim mekanizmalarıyla iyileştirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda son dönemde engellilerin temel hak ve özgürlüklerden tam ve eşit şekilde yararlanmasını sağlamak amacıyla hukuki düzenlemeler yapılmış,⁴ çalışma haklarının yasal zemine oturtulmasına büyük önem verilmiştir.⁵ Engelli istihdam politikaları ekonomik ve sosyal şartlara göre ülkeden ülkeye değişse de⁶ genellikle anayasa, kanun ve yönetmeliklerle düzenlenmiştir. Böylece engellilerin istihdamına yönelik politikalar geliştirmek ve sosyal hizmetler sunmak devletin öncelikli görevi haline gelmiş, toplumun tüm fertlerinin refahının sağlanmasına ve hayat standartlarının yükseltilmesine çalışılmıştır.⁷

18. yüzyıla kadar engellilerin ekonomik sorunları genellikle dini kurumlar ve özel inisiyatiflere bırakılmıştır.⁸ Özellikle 19. yüzyıldan sonra toplumda sayılarının giderek artmasının yanı sıra birey, toplum ve yönetim anlayışındaki değişiklikler⁹ engellilerin istihdam sorunlarının çözülmesini devletin sosyal sorumluluğu olarak görülmesini gerektirmiştir.¹⁰ Böylece engellilerin istihdamı ekonomik ve sosyal haklar arasında kabul edilmiştir.¹¹ Ancak tüm çabalara rağmen hala engelli istihdamı konusundaki politikaların yetersiz olduğu kabul edilir.¹² Çünkü Avrupa’da bile engellilerin istihdam sorunuyla ilgili iyileştirmeler ancak 20. yy. başlarından itibaren yasal olarak yapılabilmektedir.¹³ Son araştırmalar birçok ülkede engellilerin hala en az üçte ikisinin işsiz olduğu göstermektedir.¹⁴

Engelli olsun olmasın tüm insanlar beslenme, giyim ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını çalışarak veya sosyal yardımlarla karşılarlar.¹⁵ Bu kapsamda ekonomik bağımsızlıklarını kazandırmak, yaşam standartlarını yükseltmek ve topluma entegrasyonlarını sağlamak engellilerin istihdam edilmesinin temel

¹ BM 1975 tarihli “3447 Sayılı Engelli Hakları Beyanname”, md.1. 5378 sayılı Engelliler Hakkındaki Kanunun 3. maddesinde ise engelli kavramı “Fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duysal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıp bulunan ve bundan dolayı toplum içerisinde diğer üyeler ile eşit koşullarda görülmeyen, toplumsal hayata tam ve etkin katılım sağlayamayan ayrıca birtakım tutumsal ve çevresel koşullarından etkilenen birey” olarak tanımlanmıştır. Konumuz engelli kavramının etimolojik kökeninin çeşitli yönleriyle ortaya konulması olmadığından çalışmayı uzatmamak ve çalışmanın amacından uzaklaşmamak için iki tanımla yetinilmiştir.

² Lütüye Karaaslan, “Geçmişten Günümüze Engelli İstihdamı: Engelliler için Nitelikli İstihdamda Yeni Yaklaşımlar”, *Çalışma İlişkileri Dergisi* 1 (2020), 48.

³ Nihat Altuntepe, “İslam Ekonomisinde Maliye Politikası -Teorik Bir Yaklaşım”, *İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi* 5/1 (2019), 120.

⁴ Funda Çundur vd., “Engelli İstihdamının Dünya’da ve Türkiye’deki Görünümü”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/5 (2020), 350.

⁵ Namık Hüseyinli vd., “Çalışma Hayatında Engelli Haklarına İlişkin Yasal Düzenlemeler ve Engellilerin Haklara İlişkin Farkındalıkları”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/6 (2017), 139.

⁶ Serdar Orhan, “Türkiye’de Engellilerin Bilinç Düzeyi: Engellilere Sunulan İstihdam Hakları Üzerinden Bir Araştırma”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2015), 76; Abdullah Uz, “Anayasal Bir Hak Olarak Kamu Hizmetine Girme Hakkı ve Liyakat İlkesi”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011), 65.

⁷ Monzer Kahf, *İslam İktisadının Temelleri Kurumlar ve Kuramlar* (Ankara: İktisat Yayınları, 2019), 112.

⁸ Buket Deniz, *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı* (Ankara: Seçkin Yayınları, 2020), 48.

⁹ Orhan, “Türkiye’de Engellilerin Bilinç Düzeyi”, 76.

¹⁰ Orhan, “Türkiye’de Engellilerin Bilinç Düzeyi”, 76.

¹¹ Orhan, “Türkiye’de Engellilerin Bilinç Düzeyi”, 75.

¹² Çundur vd., “Engelli İstihdamının Dünya’da ve Türkiye’deki Görünümü”, 361.

¹³ Serdar Orhan, *Türkiyede Özürlü Dostu İstihdam Politikaları* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 23.

¹⁴ Orhan, *Türkiyede Özürlü Dostu İstihdam Politikaları*, 1.

¹⁵ Karaaslan, “Geçmişten Günümüze Engelli İstihdamı”, 48.

hedeflerinden sayılmıştır.¹⁶ Günümüzde engellilerin, devletin sosyal politikalarından en fazla yararlanan toplumsal grupların başında yer almasının nedeni de bu amaçlardan kaynaklanmaktadır.¹⁷

Bu çalışmanın amacı modern istihdam politikaları sistematiği çerçevesinde Hz. Peygamber ve sonraki dönem uygulamalarıyla ilgili durum tespiti yaparak İslam hukukuna göre engelli istihdam politikalarının genel ilkelerini belirlemektir.

1. Engelli İstihdam Politikaları

Günümüzde genel olarak istihdam politikaları, aktif ve pasif olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır. Bireye iş imkânının sağlanması aktif istihdam; işsizlik sigortası, sosyal yardım ve sosyal hizmet pasif istihdam olarak nitelenmektedir.¹⁸ Dolayısıyla engellilerin çalışma hayatına katılmaları aktif istihdam, sosyal sorumluluk yardımlarından istifade etmeleri de pasif istihdam kapsamında ele alınır.

Batı toplumlarında kavram olarak ortaya çıkan sosyal devlet, sosyal refah devleti gibi kavramlar kamu otoritesinin eğitim, sağlık, gelir dağılımı, sosyal güvenlik ve sosyal hizmetler¹⁹ gibi alanlarda politikalar geliştirmesiyle ve hukuki düzenlemeler yapmasıyla sonuçlanmıştır. Bu kapsamda engellilerin istihdamı konusu mesleki eğitim politikalarıyla da doğrudan ilişkilendirilmiştir. Çünkü engelli istihdamının önündeki en önemli sorun adayların, vasıflı personel şartlarını taşıma yeterliliklerine sahip olup olmamalarıdır. Zaten işverenlerin engelli istihdamındaki en önemli şikâyetleri mesleki yetersizliklerdir. Bu sorun başlangıçta haklı gibi görülse de engelli istihdamına yaklaşımın diğer istihdam şekilleriyle aynı tutulmasından kaynaklanmaktadır. Halbuki engellilere özel istihdam politikaları uygulanmalıdır. Başka bir ifadeyle engelliler yapamadıklarından ziyade yapabildiklerine göre istihdam edilmelidir.²⁰

Bu başlıkta modern ekonomi literatüründe geliştirilen aktif ve pasif istihdam politikalarına göre İslam toplumunda engellilerin istihdamını iki grupta ele alınacaktır.

1.1. Aktif İstihdam Politikaları

Sosyal ve ekonomik adalet, gelir dağılımındaki eşitsizliklerin giderilmesini gerektirir. Ancak bu şekilde toplumun tüm kesimlerinin insana yakışır bir hayat/yaşam standardı yakalaması sağlanabilir.²¹ Bu durumda engellilerin istihdamı İslam idare hukukunun temel konuları arasında yer alır.²² Zira İslam'da kamu yöneticileri devletin tüm kaynaklarını kullanarak insanları ehliyetlerine göre istihdam etmekle sorumludur. Aşağıdaki hadis bu sorumluluğa açık bir şekilde delalet etmektedir.

Hz. Peygamber, sahâbîye “Evinde herhangi bir şey var mı?” diye sorar. Sahâbî “Evet, bir parçasını örtünmek, bir parçasını da yere sermek için kullandığımız kumaşım ve sürahim var.” deyince onları getirmesini ister. Hz. Peygamber “Bu ikisini kim satın alacak?” diyerek eşyaları açık artırmaya çıkarır. Bir dirheme alıcı çıkınca “Kim bir dirhemden fazla verir?” diyerek sorar. Başka birisi iki dirhem verince Hz. Peygamber kumaş ve sürahiyi satarak parayı sahabiye verir. Bir dirhemle yiyecek alıp ailesine göndermesini bir dirhemle de balta alıp yanına gelmesini söyler. Sahabe yanına gelince Hz. Peygamber kendi elleriyle baltaya sap takarak dağlardan odun kesip satmasını ve on beş gün sonra tekrar gelmesini söyler. Hz. Peygamberin dediğini yapan sahabe kazandığı on dirhemle geri gelir. Paranın bir kısmıyla kıyafet

¹⁶ Orhan, “Türkiye’de Engellilerin Bilinç Düzeyi”, 769.

¹⁷ Orhan, *Türkiyede Özürlü Dostu İstihdam Politikaları*, 3.

¹⁸ Erdem Bağcı, *Türkiyede İşsizlik Sorunu ve İstihdam Politikaları* (İstanbul: Der Yayınevi, 2020), 31; Karaaslan, “Geçmişten Günümüze Engelli İstihdamı”, 46; Altuntepe, “İslam Ekonomisinde Maliye Politikası”, 119; Emine Elif Ayhan, “İstihdam ve İstihdam Politikaları”, *Dezavantajlı Göçmenlerin Uyumuna Yönelik İstihdam Politikaları: OECD Ülkeleri Karşılaştırmaları*, ed. Abdulkadir Develi - Nihat Altuntepe, ts., 52; Nazmi Avcı - Öznur Yaşar, “Engelli Göçmenlere Yönelik İstihdam Politikaları”, *Dezavantajlı Göçmenlerin Uyumuna Yönelik İstihdam Politikaları: OECD Ülkeleri Karşılaştırmaları*, ed. Abdulkadir Develi - Nihat Altuntepe, ts., 281.

¹⁹ Deniz, *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı*, 48.

²⁰ İslam Musayev, “İslami Bakış Açısıyla Engellilerin Sorunlarına Çözümler”, 2013, 13.

²¹ M. Umer Chapra, “İslamî Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü”, çev. Fazıl Yozgat, *İslam İktisadi Çalışmaları*, ed. Khurshid Ahmad (İstanbul: İktisat Yayınları, 2019), 240.

²² Monzer Kahf, *İslam İktisadının Temelleri Kurumlar ve Kuramlar*, 101.

ve yiyecek alır. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Bu yaptığın senin için kıyamet gününde yüzünde siyah bir nokta olacak dilenmekten daha iyidir.”²³ demiştir.

İslam’da engelliler Hz. Peygamber döneminden itibaren yeteneklerine göre birçok kademedeki aktif olarak istihdam edilmiştir. Bu tespit engelli sahâbîlerin imamlık başta olmak üzere askeri, adli ve idari tüm kamusal alanlarda görev almasından anlaşılmaktadır.²⁴ Engellileri toplumdaki tecrit etmeyen Hz. Peygamber, onların hayatını kolaylaştırmak ve tüm ihtiyaçlarını karşılamak için sonraki dönemlerde geliştirilecek olan istihdam politikalarının temellerini atmıştır.²⁵ İslam iktisat tarihinde engellilerin öncelikle aktif olarak istihdam edilmesinin politika olarak benimsendiğinin örneklerini aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.

i. Birçok ortopedik engelli sahabe imam olarak istihdam edilmiştir. Hz. Peygamber döneminde engellilerin istihdamı denildiğinde akla gelen ilk isim Abdullah b. Ümmî Mektûm’dur (ö. 15/636). İbn Ümmî Mektûm (ö. 15/636) imamlık ve müezzinlik yapmıştır.²⁶ Görme engelli olmalarına rağmen İtbân b. Mâlik (ö. 50/670),²⁷ Umeyr b. Adî²⁸ Hz. Peygamber tarafından imam olarak istihdam edilmiştir. Özellikle İtbân b. Mâlik’in (ö. 50/670) evinin mescidine dönüştürülüp ona mahalle imamlığı görevi verilmesi, engellilerin kamu görevlerinde istihdam edilebilmesi için gerekli ortamın hazırlanmasının, devletin sorumluluğunda olduğunun güzel bir örneğini oluşturur. Ayağından ortopedik engelli olan Abdurrahman İbn Avf (ö. 32/652), Tebük Gazvesinde imamlık yapmış hatta imamlığına engel olmayan Hz. Peygamber de onun arkasında namaz kılmıştır.²⁹

ii. Görme ve ortopedik engelli bazı sahabiler vali olarak atanmıştır. Örneğin Taif Seferi’nde gözlerinden birisini kaybeden Ebû Süfyân Sahr b. Harb (ö. 31/652), Hz. Ebûbekir (ö. 13/634) döneminde Necran valisi olarak istihdam edilmiştir.³⁰ Ortopedik engelli Muâz b. Cebel (ö. 17/638) valilik görevinin yanında kadılık, zekât memurluğu, imamlık ve öğretmenlik yapmıştır.³¹ Hz. Peygamberin Medine dışına çıkarken on üç defa Abdullah b. Ümmî Mektûm’u (ö. 15/636) yerine bırakması vekaleten de olsa bir nevi Medine Valiliği olarak değerlendirilebilir.

iv. Sahabeden bazıları da engelli olmasına rağmen asker veya komutan olarak savaşlara katılmıştır. Örneğin Hz. Peygamber, Uhud Gazvesi’nde aldığı darbeler nedeniyle ayağından ortopedik engelli olan Abdurrahman b. Avf’ı (ö. 32/652) ordu komutanı olarak görevlendirilmiştir.³² Ortopedik engelli Amr b. Cemûh’un (ö. 3/625) gazvelere katılmak istemesine Hz. Peygamber olumlu yaklaşmış fakat oğulları tarafından engellenmiştir.³³ Mugîre b. Şube (ö. 50/670) de Kûfe valisi iken engelli olan Kesîr b. Şihâb’ı komutan olarak görevlendirmiştir.³⁴

²³ Süleyman b. el-Eş’as el-Ezdi Ebû Davud, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru’l-Kitabi’l-Arabi, ts.), “Zekat”, 26; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru’r-rişaleti’l-alemiyye, 2009), “Ticârât”, 25.

²⁴ Feridun Tekin, *Hz. Peygamber (sas) Döneminde Sosyal Hizmetler* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2019), 309.

²⁵ İlyas Akyüzöğlü, “İslam Medeniyetine Katkıları Açısından Engelliler”, *Bilimname* 41 (2020), 74.

²⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihu’r-rusûl ve’l-müluk* (Mısır: Dâru’l-Maârif, 1968), 11/553; Ebû’l-Fazl Şihâbüddin Ahmet b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbnHacer, *el-İsâbe fi temyizi’s-sahâbe* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992), 4/284.

²⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ* (Beyrut: Dâru’l- Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 3/550; Akyüzöğlü, “İslam Medeniyetine Katkıları Açısından Engelliler”, 72.

²⁸ İbnHacer, *el-İsâbe fi temyizi’s-sahâbe*, 5/34.

²⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 3/95.

³⁰ Mithat Eser, *Engelli Sahabiler* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2014), 488.

³¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 3/584.

³² Vâkıdî, *Meğâzi*, 2/560; İbn Hîşâm, *es-Sîre*, 1/251, 3/83, 4/279; Taberî, *Târih*, 2/642.

³³ Muhammed b. Ömer Vâkıdî, *Kitabu’l-meğâzi* (Beyrut: Alemü’l-kütüb, 1984), 1/265.

³⁴ Eser, *Engelli Sahabiler*, 491.

1.2. Pasif İstihdam Politikaları

Yukarıda da belirtildiği gibi pasif istihdam politikaları, çalış(a)mayanların veya işsiz kalanların ekonomik sorunlarını azaltmaya yönelik geçici önlemlerdir.³⁵ Devletin bu sorumluluğu günümüzde sosyal devlet ve refah devleti³⁶ gibi terimlerle ifade edilmektedir.

Tüm ekonomi sistemlerinde olduğu gibi İslam ekonomisinde de engellilere yönelik pasif istihdam politikalarının giderleri kamu bütçesinden karşılanır. Bu bağlamda bireylerin istihdamı ve sosyal yardımlarla geçim standardının sağlanması devletin ekonomik imkanlarıyla doğrudan ilişkilidir. İslam kamu maliyesinin ilk eserlerinde de bu konuya geniş yer verilmiştir. Örneğin Ebû Ubeyd (ö. 224/838) kamu idaresini ele aldığı *kitâbu'l-Emval* adlı meşhur eserinde "Allah zenginleri fakirlerin ihtiyacını karşılamakla yükümlü kılmıştır. Eğer fakir kimse aç, çıplak ya da sıkıntıda ise bunun sebebi zenginlerin onları (haklarından) mahrum etmeleridir. Allah bu mahrumiyetten dolayı zenginleri sorumlu tutar ve onları cezalandırır."³⁷ diyerek devletin ve toplumun pasif istihdam kapsamındaki yükümlülüklerine vurgu yapmıştır.

Kur'an'daki birçok âyet ile Hz. Peygamberin söz ve uygulamalarının engellilerin pasif istihdam politikalarına kaynaklık ettiği görülmektedir. Örneğin "*Gözleri görmeyene güçlük yoktur; topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur.*"³⁸ âyeti ile "Kolaylaştırın zorlaştırmayın"³⁹ hadisi engellilerin yaşamını zorlaştıran fiziksel ve ekonomik unsurların ortadan kaldırılarak yaşam standartlarının artırılmasını gerektirmektedir. Ayrıca zenginlerin ödemesi emredilen zekât, öşür ve sadaka gibi yükümlülüklerle ganimet ve fey gibi gelirlere engelli ve diğer dezavantajlı gruplara pay ayrılması İslam'ın sosyal sorumluluk politikalarının geliştirilmesini emretmektedir. Bu nedenle yöneticiler bireyin sosyal ve ekonomik olarak güçlendirilmesi için tedbirler almış, savaş, kıtlık ve fakirlik dönemlerinde insanların yaşam kalitesini yükseltmek için sosyal hizmet yöntemleri geliştirmişlerdir.⁴⁰

Günümüzde sosyal devlet olmanın gereği olarak dezavantajlı gruplar işsizlik, emeklilik veya malul aylığı gibi birçok kalemde değişik şekillerde desteklenmektedir. İslam devlet geleneğinde de benzer pasif istihdam uygulamalarına rastlanmaktadır. Bunların bazı örneklerine aşağıda yer verilmiştir.

i. İslam kamu idaresinde aktif olarak istihdam edilemeyenler çoğu zaman nakdi yardımlarla desteklenmiştir.⁴¹ Örneğin Hz. Ömer'in (ö. 23/644) halifeliği döneminde beytül-mâldan engellilere de maaş bağlanmıştır.⁴² Yine Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde muhtaçlar kapsamında Müslüman veya Müslüman olmayan ayrımı yapılmaksızın engellilere de zekât fonlarından emekli aylığı bağlanmıştır.⁴³ Hz. Ali (ö. 40/661) de "elsiz ayaksız durumda olan çaresizler" olarak tarif ettiği ortopedik engellilere "*Sadakalar (zekâtlar) Allah'tan bir farz olarak ancak fakirlere, düşkünlere mahsustur.*"⁴⁴ âyetine göre hazineden maaş bağlamıştır.⁴⁵ Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) devlet bütçesinden engelli veya engelsiz ayrımı yapmadan her çocuğa atıyye/maaş bağlamıştır.⁴⁶ Abbasi halifesi Me'mun (ö. 218/833) döneminde beytül-mâldan "Engellilere Yardım Fonu" (Divanu's-Sadakati ale'l- Edrâi) oluşturulmuştur.⁴⁷ Zührî (ö. 124/742), Halife Ömer bin Abdülazîz'e (ö. 101/720) yazdığı mektupta çalışamayacak, savaşa iştirak edemeyecek durumda olan engellilere, sonradan sakatlananlara zekât verilebileceğini ifade etmiştir.

³⁵ Bağcı, *Türkiyede İşsizlik Sorunu ve İstihdam Politikaları*, 31.

³⁶ Ş.H. Hacıyev - E.İ. Bayramov, *Dünya Ekonomisinin Tarihi* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2013), 456; Serdar Yay, *Çağdaş İktisadi Düşünceler Perspektifinden Sosyal Refah Devleti Teori Felsefe Türkiye Dünya* (Astana Yayınları, 2020); Turgut Çilgin, *Kapitalizm, Refah Devleti Ve Engellilik Abd, Almanya Ve İsveç'in Engellilik Politikalarının Kritisizliği* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2023).

³⁷ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, (2008: Dâru'l-Fazile: Riyad), 2/278.

³⁸ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Kevser Yayınevi, 1975), en-Nûr 24/60; el-Fetih 48/17.

³⁹ Ebû Davud, "Edeb", 20.

⁴⁰ Monzer Kahf, *İslam İktisadının Temelleri Kurumlar ve Kuramlar*, 94, 95.

⁴¹ Monzer Kahf, *İslam İktisadının Temelleri Kurumlar ve Kuramlar*, 100.

⁴² Akyüzoğlu, "İslam Medeniyetine Katkıları Açısından Engelliler", 74.

⁴³ Zafer İqbal - Mervyn K. Lewis, "Zekat ve Ekonomi", *İslam ve İktisadi Hayat: Ana Konular ve Metinler* (Ankara: İktisat Yayınları, 2019), 412.

⁴⁴ et-Tevbe 9/60.

⁴⁵ Eser, *Engelli Sahabiler*, 498.

⁴⁶ el-Kâsım b. Sellâm Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl* (Riyad: Daru'l-Fazile, 2007), 1/348.

⁴⁷ Eser, *Engelli Sahabiler*, 56.

Bu mektup İslam'da engellilere, pasif istihdam kapsamında sosyal yardımlar yapıldığını gösteren tarihi bir belge niteliğindedir.⁴⁸ Burada yer verilen ve tarihte çok benzerlerine rastlanan bu uygulamalar, zekât fonunun engellilerin pasif istihdamının en önemli araçlarından biri olduğunu göstermektedir.

ii. Günümüzde engellilere uygulanan bazı vergi muafiyeti erken dönemden itibaren İslam devlet geleneğinde de görülmektedir. Örneğin, Hz. Ebubekir (ö. 13/634) döneminde Halid b. Velid'in (ö. 21/642) Hîre halkıyla yaptığı antlaşmaya göre hastalık, sakatlık veya bir musibet dolayısıyla fakir düşen, kendi dindaşlarının yardımına muhtaç olan kimsenin cizyesi düşürülmüştür. Medine'de veya diğer İslam memleketlerinde oturdukları sürece, kendilerine ve bakmakla yükümlü oldukları aile fertlerine beytülmalından yardım yapılmış, İslam beldesi dışındakilere bu yardım yapılmamıştır. Ebû Yusuf'un (ö. 182/798) işsiz görme engelliden, sadaka verilen miskiniden, sakat/kötürüm olandan, müzmininden, yaşlılardan, çalışamayacak durumda olanlardan ve başına herhangi bir afet gelenlerden cizyenin alınmayacağını ve geçiminin beytülmalinden karşılanacağını belirtmesinden⁴⁹ hareketle dinine bakmaksızın tüm muhtaçlara vergi muafiyeti veya indirimi uygulanabileceği anlaşılmaktadır.

iii. Pasif istihdam politikası kapsamında engellilere yapılan malzeme ve rehberlik desteklerine benzer uygulamalar İslam toplumunda da görülmüştür. Örneğin görme engelli Abbas b. Cebr'e yolunu bulması için bir baston verilmesi günümüzdeki beyaz baston uygulamasını hatırlatmaktadır. İslam tarihinde engellilere yönelik malzeme desteği ve rehberlik hizmeti örneklerinden bazıları ise şunlardır. Hz. Ömer (ö. 23/644) görme engelli Saîd b. Yerbû'ya Cuma namazını ve cemaati terk etmemesi için rehberlik yapacak bir görevli tayin etmiştir. Halife Ömer b. Abdulaziz (ö. 101/720) Şam'a bağlı şehirlere yazı göndererek divanda kayıtlı olan âmâ, kötürüm, felçli, müzmin hastalığı bulunanlardan her âmâ için bir rehber, her iki müzmin hasta için bir hizmetçi tahsis etmiştir.⁵⁰

iv. İslam iktisat tarihinde devletin imkanları arttıkça engellilere, engel derecelerine göre konut desteği ve kurumsal hizmetler de verildiği görülmektedir. Örneğin ayağından ortopedik engelli Selman b. Rebîa el-Bâhilî (ö. 632/652), kendini Kûfe'ye kadı tayin eden Hz. Ömer'e (ö. 23/644) evin kendisine ait olmadığını, mescide yürüyerek gidecek gücünün kalmadığını haber vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer (ö. 23/644) evin sahibi Sad b. Ebî Vakkâs'a (ö. 55/675) mektup yazarak, mescide en yakın yerlerden bir evi Selman b. Rebîa el-Bâhilî'ye (ö. 632/652) vermesini istemiştir. Halifenin talebinin karşılanmasıyla Selman, orada oturmaya başlamıştır.⁵¹ Abbasi halifesi Mansur'un (ö. 158/775) Bağdat'ta zihinsel engelliler için yurt yaptırması ile Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) miskinler, fakirler ve yolda kalmışlar için aşevi yaptırması da⁵² bu kapsamda değerlendirilebilir.

Yukarıda sınırlı sayıda yer verilen aslında oldukça sık rastlanan bu uygulamalar, İslam idare hukukunda toplumun ve bireyin korunmasının öncelikli hedefleri arasında yer aldığını ve kamu yöneticilerinin engellilerin asgari yaşam standartlarını sağlamakla yükümlü olduğunu göstermektedir.

2. Engelli İstihdam Politikalarının Fıkhî Temelleri

Bu bölümde İslam hukukuna göre engellilerin istihdam edilmesinin fıkhî dayanakları maslahat, örf, siyâset-i şer'iyeye, sedd-i zerâi' ve liyakat başlıklarında ele alınacaktır.

2.1. Maslahat

İstihdam politikası günümüz hukuk sistematğinde idare hukuku kapsamında ele alınır. Maslahat ise İslam idare hukukunun en önemli ilkesini oluşturur. Çünkü kamu yönetiminde birey ve toplum yararının gözetilmesi erken dönemden itibaren hukuki düzenlemelerin maslahat düşüncesi ekseninde şekillendiğini

⁴⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, 2/257.

⁴⁹ Ebû Yusuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc* (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 135, 136, 157.

⁵⁰ Eser, *Engelli Sahabiler*, 490.

⁵¹ Eser, *Engelli Sahabiler*, 492.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: Daru Sadr, 1968), 5/378.

göstermektedir. Zira maslahat düşüncesinin temelleri erken dönemde Cüveynî (ö. 478/1085)⁵³ tarafından atılmış Gazâlî (ö. 505/1111)⁵⁴ tarafından zaruri, hâcî ve tahsini olmak üzere üç grupta fıkıh usulü literatürüne kazandırılmıştır. Daha sonra İzzüddin b. Abdüsselam (ö. 660/1262)⁵⁵ ve talebesi Karâfî (ö. 684/1284)⁵⁶ şer'î hükümlerin tamamını maslahat çerçevesinde yorumlamıştır.

Engellilerin istihdamı maslahat ilkesinin konusunu oluşturur. Bu durum mecellede "Raiyye yani tebaa üzerine tasarruf, maslahata menuttur."⁵⁷ külli kaidesiyle yerini almıştır.⁵⁸ Bu kaideye göre yöneticiler istihdam politikalarını kamu yararını gözeterek belirlemelidirler.⁵⁹ Zaten fukahânın çoğunluğu İslam'ın ekonomi politikalarının ana gayesinin insanların menfaatini sağlamak ve onlardan zararı gidermek olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰

Sosyoekonomik her sorunun çözümünün doğrudan naslarda veya fürû fıkıh müktesebatında bulunamaması maslahat ilkesinin işletilmesini zorunlu hale getirmektedir.⁶¹ Hakkında hususî nass, icmâ ve kıyâs hükmü bulunmayan sosyal ve ekonomik sorunlarda kamu yararının gözetilmesi maslahat ilkesiyle işlevsellik kazanır. Nitekim birçok âyet ve hadiste kamunun maslahat ilkesiyle yönetilmesine işaret edilmiştir. Örneğin "Onlar öyle kimselerdir ki, kendilerine bir yerde egemenlik versek, namazı kılarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler ve kötülükten alıkoymaya çalışırlar."⁶² âyeti naslarda açıkça yer verilmeyen konularda yöneticilere, Müslümanların faydasına olanı yapma, zararına olanı yasaklama yetkisini kullanmalarını emretmektedir. "Biz seni alemlere rahmet olarak gönderdik."⁶³ âyetinde yer alan "rahmet" kavramını yöneticilerin tebaya maslahatla hükmetmesi olarak anlamak mümkündür. "İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın."⁶⁴, "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten meneder ve Allah'a iman edersiniz."⁶⁵ âyetlerine göre engellileri korumak, menfaatlerini gözetmek ümmetin ve onun adına yetkiyi kullanan devlet başkanının sorumluluğundadır. Şu hâlde kamu yöneticilerinin başlıca görevi devlet politikalarını halkının maslahatına göre şekillendirmektir. Bu yükümlülük "Müminler, birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede, tıpkı bir organı rahatsızlandığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer."⁶⁶ hadisinde belirtildiği gibi sosyal dayanışma halinde devlet eliyle yürütülür.

"Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey' olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlara, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir."⁶⁷ âyeti kamu imkanlarının dolayısıyla onun bir parçasını oluşturan istihdamın sadece engeli olmayanlara tahsisine dolayısıyla ayrımcılık yapılmasına mani olurken halkın tüm muhtaç kesimlerinin istihdamdan yararlanmasının önünü açmaktadır.

⁵³ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/79.

⁵⁴ Ebu Hâmid Muhammed el-Gazâlî, *el-Mustasfa* (Medine, ts.), 2/482.

⁵⁵ İzzüddin İbn Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm* (Kahire: Mektebetü'l-Küllüyyat el-Ezheriyye, 1991).

⁵⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Karâfî, *el-Furûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.).

⁵⁷ Mecelle, md.59.

⁵⁸ Sümmeyye Akyol Kahveci, "Makâsîd/Maslahat İlkesinin Toplumsal Arka Planı ve Bugünün Post-Seküler Toplumunda Karşılığı", *İslâmî İlimlerde Maslahat*, ed. Ayten Erol (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 354; Rahmi Yaran, "Cüveynî Öncesi Makasîd/Maslahat Söylemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2005), 102.

⁵⁹ Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Daru'l-ma'rife, ts.), 10/40; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb Şemsüddin İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'n 'an rabbi'l-âlemîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991), 2/84; Abdulvehhab b. Takuyyüddin es-Sübkî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1991), 1/310.

⁶⁰ İslam ekonomi politikalarının teşekkülünde maslahatın/makasîdın rolü hakkında daha geniş bilgi almak için bk. Şevket Pekdemir, "İslam İktisadına Göre Ekonomi Politikalarının Teşekkülünde Makasîdın Rolü", *İlahiyat Bilimlerinde Makâsîd* (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023), 468-497.

⁶¹ İbrahim Türk, "Hukuki Boşluğun Doldurulması Bağlamında Hz. Ömer'in (Ö. 23/644) Fıkıhında Maslahat ve Siyâset-i Şer'iyye", *Amasya İlahiyat Dergisi* 21 (2023), 72.

⁶² el-Hac 22/41.

⁶³ el-Hadîd 57/25.

⁶⁴ el-Mâide 5/2.

⁶⁵ Âl-i İmrân 3/110.

⁶⁶ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *es-Sahîh* (Beyrut: Daru İhyai't-türasi'l-Arabi, ts), Birr, 17; Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *es-Sahîh* (Beyrut: Dâru ibnü Kesîr, 1987), Edeb,27.

⁶⁷ el-Haşr 59/7.

Yukarıdaki naslar çerçevesinde İslam kamu yönetiminde maslahat ilkesi, devlet başkanı veya yargı erki tarafından hukuki boşlukların doldurulmasında aktif bir şekilde kullanılmıştır.⁶⁸ Çünkü hem birey hem de toplum, hukukun objesidir. Bu bağlamda kamusal alanda engellilerin istihdamıyla ilgili eksiklikler maslahat ilkesine göre düzenlenebilir.⁶⁹ Engellilerin istihdamıyla ilgili politikaların temel unsurları maslahat ilkesiyle belirlenir. Nitekim Hz. Peygamber ve sahabe dönemlerinde maslahat ilkesi engellilere yönelik hizmetlerin etkin ve verimli şekilde yürütülmesinde kullanılmıştır. Zekât, ganimet ve fey gibi gelirlerin harcama kalemlerine maslahat, işlerlik kazandırmıştır. Nitekim Hz. Ömer'in (ö. 23/644), devlet teşkilatlanmasında yeni uygulamalar getirmesinin esasını kamu yararı dolayısıyla maslahat ilkesi oluşturur. Buna göre Hz. Peygamber ve takip eden dönemlerde dinin anlaşılmasına ve uygulanmasına kaynaklık eden maslahat ilkesi engellilerin istihdam sorununun çözülmesinin de en önemli dayanağını oluşturur. Bu özelliğiyle maslahat ilkesi, engellilere çalışma hakkından eşit bir şekilde yararlanma imkânı sağlar.

Maslahat ilkesi kapsamında engellilerin istihdam edilmesinin faydaları ekonomik bağımsızlığı kazanmak, daha iyi koşullarda yaşamak, hayatın tüm alanlarına aktif olarak katılmak, sosyal hayata uyum sağlamak, sosyal refah artışından pay almak, insan kaynaklarının üretime sokulması, işsizliğin neden olduğu ekonomik ve sosyal sorunların çözülmesi, yoksullukla mücadele edilmesi, hak ihlalinin ve ayrımcılığın önlenmesi, hayat standartlarının yükseltilmesi ve engellilerin kendilerine olan güvenin artması şeklinde sıralanabilir.⁷⁰

Dinin toplumsal boyutu engellilerin istihdamına sosyoekonomik yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda genelde insanların tamamına özelde ise engellilere yönelik toplum, birey ve devlet menfaatini öne çıkaran hukuki düzenlemelerin dayanağını maslahat ilkesi oluşturur. İslam'ın evrenselliği dolayısıyla her dönemin sorun ve ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik dinamik yapısı bunu gerektirir. Modern çağda insanlık onuruna yakışır refah seviyesinin yakalanmasında maslahat, toplumla hukuk ilişkisini düzenler. Örneğin yoksullukla mücadele kapsamında engellilerin istihdamıyla ilgili düzenlemeler ancak maslahat ilkesiyle en kolay şekilde yürütülebilir. Çünkü maslahatlar hukukun insana dönük tarafını temsil eder.

Engellilerin istihdamı fıkıh usulü bağlamında mesâlih-i mürselenin şartlarına uymaktadır. Çünkü engellilerin istihdamı şer'i kaynaklara aykırılık oluşturmamaktadır. Hatta gerideki âyet, hadis ve sahabe uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda aykırılık oluşturmaması bir tarafa doğrudan bunun talep edildiği uygulamanın bu yönde gelişmesinden anlaşılmaktadır. İstihdamın tüm engellileri kapsadığı, engellilerin faydasına ve aklen anlaşılabilir olduğu da ortadadır. Dolayısıyla engellilerin yaşam koşulları ve karşılaştıkları zorluklar hem toplumun hem de bireyin maslahatını merkeze alan istihdam politikalarının geliştirilmesini gerektirmektedir.

İlk defa altıncı Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik (ö. 132/749) tarafından Divanü'z-Zemnâ (Müzminler-hastalar Divanı/teşkilatı) kurulması, Şam'da 88/706 yılında sağlık kompleksi (Bîmâristan) inşası, Ahmed b. Tolun'un (ö. 270/884) Mısır'ın Fustat şehrinde, Selahaddin Eyyubî'nin (ö. 589/1193) Kahire'de, Abbasi halifesi Mansur (ö. 158/775) döneminde Bağdat'ta görme engelliler için bir hastane, zihinsel engelliler için bir yurt açılması, Selçuklular döneminde Selçuklu atabeylerinden Muzafferüddin Ebu Sait Gökbörü'nün Musul'da hasta ve görme engelliler için dört darülacezeyi faaliyete geçirmesi, Osmanlılar döneminde darüşşifalar ve darulacezeler yapılması⁷¹ maslahat ilkesi bağlamında engelli pasif istihdam politikalarının yansımalarıdır.

⁶⁸ Burhanuddin Ebi'l-Vefa İbrahim İbn Ferhûn, *Tebşiratu'l-hukkâm fî usûli'l-ekdiye ve menâhici'l-ehkâm* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986), 2/153,154; Türk, "Hukuki Boşluğun Doldurulması Bağlamında Hz. Ömer'in (Ö. 23/644) Fıkıhında Maslahat ve Siyâset-i Şer'iyye", 71.

⁶⁹ Türk, "Hukuki Boşluğun Doldurulması Bağlamında Hz. Ömer'in (Ö. 23/644) Fıkıhında Maslahat ve Siyâset-i Şer'iyye", 50.

⁷⁰ Deniz, *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı*, 60; Musayev, "İslami Bakış Açısıyla Engellilerin Sorunlarına Çözümler", 13.

⁷¹ Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), 163-178; Akyüzöğlü, "İslam Medeniyetine Katkıları Açısından Engelliler", 74, 75.

2.2. Örf

Engellilerin istihdamının temel insan hakkı olarak değerlendirilmesi tarihsel süreçte uzun ve zorlu aşamalardan geçerek sağlanabilmiştir. Bu dönemde devletler ekonomik durumlarına göre engellilere yönelik politikalar geliştirmiştir. Son aşamada engellilerin istihdamı hemen hemen tüm devletlerin mevzuatında yer alan uluslararası hukukta taraf ülkelerce yükümlülükleri kabul edilen bir noktaya gelmiştir. Toplumdaki uygulamalar, âyet ve hadislerde açıkça yer almayan konularda naslara aykırı olmamak şartıyla fikhî hükümlere kaynaklık eder. Böylece örfi bir uygulama zamanla hukuk kuralına dönüşür. Bu nedenle fukaha özellikle toplumsal sorunların çözümünde örften istifade etmiştir.⁷² Örfün bu özelliği mecellede “Âdet muhakkemdir.”⁷³ şeklinde maddeleştirilmiştir.

Klasik fıkıh usulü doktrinine göre engellilerin istihdamının şeri hükümlere dayanak oluşturacak nitelikte örf kriterlerini taşıdığı görülmektedir. Bunun nedenlerini aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

i. Engellilerin istihdamı âyet ve hadislere aykırı değildir. Bilakis yukarıda da görüldüğü gibi naslarda teşvik edilmiştir. Dolayısıyla günümüzde engellilerin istihdamı şer’î hükme kaynaklık edebilecek nitelikte sahih örf niteliği kazanmıştır.

ii. Günümüzde idare hukuku bağlamında engellilerin istihdamı devamlılık arz eden neredeyse tüm devletler tarafından kabul edilen uygulamalara dönüşmüştür. Uluslararası düzeyde İnsan Haklarının Evrensel Beyanname’sinde, ulusal düzeyde ülkemizde 1876 Anayasası’nın 39. Maddesinde, 1924 Anayasası’nın 92. maddesinde, 1961 Anayasasının 58. maddesinde, 1982 Anayasasının, 10, 49/1, 50, 70. maddelerinde engelli veya engelsiz tüm insanların istihdam hakları güvence altına alınmıştır. Bu bağlamda 2009 tarihinde TBMM tarafından onaylanarak Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (EHİS) olarak kabul edilen Engelli Haklarına İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi(CRPD) kabul edilmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü ILO’nun 1983’te kabul edilen ve Türkiye tarafından 1999’da onaylanan 159 sayılı Sakatların Mesleki Rehabilitasyonu vs. engellilerin hak ve sorumluluklarını düzenleyen tüm bu kanunlaştırma çalışmaları istihdamlarının günümüzde örf kapsamında bir uygulama olduğunu göstermektedir.⁷⁴ Bazı hukuki düzenlemeler belli oranda engelli çalıştırmayı zorunlu hale getirmektedir. Bu şart mecellede yer alan “Beyne’t-tüccâr ma’rûf olan şey, beynlerinde meşrût gibidir.”⁷⁵ külli kaidelerini akla getirmektedir. Engellilere, hastalara ve yaşlılara yardımcı olma, onların hayatlarını kolaylaştıran politikalar geliştirme İslam toplumunda eskiden beri var olan ve değişmeyen bir uygulamadır. Bu özelliğiyle engellilerin istihdamı Mecelle’de yer alan “Adet ancak muttarid veyahut galip oldukça muteber olur.”⁷⁶ külli kaidesiyle ifade edilen şartlara uygundur.

*“-Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için- anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların (annelerin) yiyeceği, giyeceği, örfe uygun olarak babaya aittir. Hiçbir kimseye gücünün üstünde bir yük ve sorumluluk teklif edilmez. -Hiçbir anne ve hiçbir baba çocuğu sebebiyle zarara uğratılmasın..... Eğer çocuklarınızı (bir süt anneye) emzirtmek isterseniz örfe uygun olarak vereceğiniz ücreti güzelce ödediğiniz takdirde size bir günah yoktur.”*⁷⁷ âyetinde nafakanın miktarı örfe göre belirlenmiştir. “Müslümanların iyi gördüğü Allah katında da güzeldir.”⁷⁸ hadisi kapsamında da Müslümanlar tarafından makbul sayılan uygulamalardandır. O halde devlet örfe göre engellinin asgari geçim standardını sağlamakla yükümlüdür. Çünkü amm-ı velâyet, devleti bu konuda sorumlu tutarak engellilerin velisi olarak tanımaktadır.

Hz. Muaviye'nin (ö. 60/680) annesi Hind, kocası Ebu Süfyan'ın cimri oluşunu ve çoluk-çocuğunun nafakası ile ilgilenmeyişi, Hz. Peygambere şikâyet ederek "Ya Resulallah! Kocam Ebu Süfyan çok cimri

⁷² Muhammed Ferruh Oruç, “Hanefilerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsi Örneği)”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 1103, 1107.

⁷³ Mecelle, md.36.

⁷⁴ Hüseyinli vd., “Engelli Haklarına İlişkin Yasal Düzenlemeler”, 141; Çondur vd., “Engelli İstihdamının Dünya’da ve Türkiye’deki Görünümü”, 350.

⁷⁵ Mecelle, md.44.

⁷⁶ Mecelle, md.41.

⁷⁷ el-Bakara 2/233.

⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 3/505.

biridir. Acaba O'nun malından kendim ve çocuklarım için -haberi olmadan- ye-tecek miktarda alsam bunun bir günahı var mı? Üstelik buna ihtiyacımız da var." dediğinde "Hayır, örfe göre sana ve çocuklarına yetecek miktarı alabilirsin." cevabını vermiştir.⁷⁹

Sonuç olarak âyet ve hadislerin yanı sıra gerek Hz. Peygamber ve sonraki dönem uygulamaları ile kurumsal yapılanmalar gerekse günümüzdeki hukuki düzenlemeler engellilerin istihdamının İslam hukukuna kaynaklık eden örf derecesine ulaştığını göstermektedir.

2.3. Siyâset-i Şer'iyye

İslam toplumunda yönetim anlayışının önemli kavramlarından sayılan siyaset-i şer'iyye, tek başına sadece "siyaset" veya "el-ahkâmü's-sultâniyye" ve "nizâmü'l-hükm"⁸⁰ terimleriyle de ifade edilmektedir. Fıkıh literatüründe birçok şekilde tanımlanmıştır. Bunlardan bazılarını aşağıda yer vermek istiyoruz.

İbn Nüceym'e (ö. 970/1563) göre siyâset-i şer'iyye, "Hükümdarın, gördüğü bir maslahat gerekçesiyle hakkında cüz'î bir delil bulunmasına gerek olmaksızın bir şeyi yapmasıdır."⁸¹

İbn Akîl (ö. 513/1119), siyaset-i şer'iyyeyi, "hakkında vahiy inme ve Hz. Peygamber'in bir uygulaması olmasa bile insanların salâha yakın ve fesaddan uzak olmalarını sağlayan işleri yapmak"⁸² olarak tanımlamıştır. Makrizî (ö. 845/1442), siyaseti maslahatı ve kamu düzenini sağlamak için konulmuş kanunlar olarak anlamıştır.⁸³ Günümüz İslam hukukçularından Apaydın ise, siyâset-i şer'iyyeyi "kamu otoritesinin yönetilen topluluğun yararına olacak ve dinin genel ilkelerine ters düşmeyecek düzenlemeler ve bu çerçevede uygulamalar yapma yetkisi" olarak tanımlayıp yasa çıkarma ve kanuni düzenlemeler yapma niteliğine vurgu yapmıştır.⁸⁴

Tanımlardan da anlaşılacağı gibi siyâset-i şer'iyyenin uygulama alanı genellikle hukuktur. Kamu otoritesi siyâset-i şer'iyye kapsamında yasama yetkisini kullanır.⁸⁵ Devlet başkanına verilen bu yetki "Ey iman edenler! Allah'a, Peygamber'e ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) itaat edin."⁸⁶ âyetine dayandırılır. Siyâset-i şer'iyyenin amacı ise fikhî hükümlerin zaman ve şartlarla uyumlu bir şekilde uygulanması, adaletin sağlanması, zulmün ortadan kaldırılması ve kamu yararının gözetilmesi şeklinde özetlenebilir.

İslam bilginleri toplumun ve bireyin refah seviyesinin yükseltilebilmesi için ekonomide fırsat eşitliğinin sağlanması ve istihdamın artırılmasını devletin temel ekonomik fonksiyonlarından olduğunu kabul eder.⁸⁷ Bu bağlamda devlet, toplumun dezavantajlı kesimlerinin kendi kendine yetmesi ve temel yaşam ihtiyaçlarını karşılaması için politikalar geliştirir. Sosyal ve ekonomik dengeleri gözeterek toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde kamu ve özel kurumlarda istihdamı artıracak iş imkanlarını oluşturmaya çalışır.⁸⁸

Siyâset-i şer'iyye, İslam hukukunun genel olarak kabul gören yöntemlerinden olup âyet ve hadislerde hakkında hüküm bulunmayan konularda halkın hak ve menfaatlerini korumak için yasa çıkarma ve kanun koyma yetkisi verir.⁸⁹ Siyâset-i şer'iyye ile kanun yapma yetkisini alan yöneticiler temel insan hakları kapsamında engellilere yönelik hizmetlerin verimli ve etkili şekilde yürütülmesi, gerekli kurumsallaşmaların yapılması, engellilerin hayatlarının kolaylaştırılması için özel tedbirlerin alınması,

⁷⁹ Ebû Davud, "icâre", 45.

⁸⁰ Mohamad Hashim Kamali, "Siyasah Shariyah or the Policies of Islamic Government", *The American Journal of Islamic Social Sciences (AJISS)* 6/1 (1989), 63.

⁸¹ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* (Dâru'l-Kütübî'l-İslami, ts), 5/11.

⁸² İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkâ'in 'an rabbi'l-âlemîn*, 4/283; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb Şemsüddin İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turukü'l-hükmiyye fi's-siyaseti's-ser'iyye* (Mekke: Daru Âlemi'l-Fevaid, 1428), 29.

⁸³ Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âssâr* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 3/383.

⁸⁴ H. Yunus Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 37/299.

⁸⁵ Şihabüddin el-Karâfî, *ez-Zehîra* (Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 1994), 10/31; Adnan Koşum, "İslam Hukukunda 'Siyaset-i Şer'iyye' Kavramı", *İslâmî Araştırmalar* 16/3 (2003), 353.

⁸⁶ en-Nisâ 4/59.

⁸⁷ Monzer Kahf, *İslam İktisadının Temelleri Kurumlar ve Kuramlar*, 97.

⁸⁸ Monzer Kahf, *İslam İktisadının Temelleri Kurumlar ve Kuramlar*, 98.

⁸⁹ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Ferrâ'Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. (Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000), 36; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtü'ddîniyye* (Kahire: Dâru'l-Hadis, ts.), 65; Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyye", 37/302.

sosyal, kültürel ve ekonomik haklarının korunmasıyla yükümlüdür. Bu kapsamda kamu otoritesinin engellilerle ilgili kanun ve yönetmelik çalışmaları siyâset-i şer'iyenin gereğidir.

Siyâset-i şer'iyeye kamu yönetimine hukuk devleti ve sosyal adalet niteliği kazandırarak genelde tüm insanlara özeldir ise engellilere yönelik ayrımcılıkla mücadele ve iş gücü piyasasına sorunsuz bir şekilde dahil olma⁹⁰ konusunda da yöneticilere önemli sorumluluklar yüklemektedir. Çünkü barınma, giyinme ve beslenme gibi dünyevi konularda halkın refahını sağlamak devletin görevidir.⁹¹ "Hepiniz çobansınız. Hepiniz reayadan sorumlusunuz."⁹² "Allah birini Müslümanların başına idareci yapar da o kimse Müslümanların ihtiyaçları, talepleri ve fakirlikleriyle ilgilenmezse Allah da kıyamet gününde onun ihtiyacı, talebi ve fakirliğiyle ilgilenmez."⁹³ "Müslümanların meselelerinden sorumlu fakat samimi olarak onların refahı için gayret sarf etmeyen herhangi bir hükümdar cennete giremeyecek."⁹⁴ hadisleri ile Hz. Ömer'in (ö. 23/644) vali olarak tayin ettiği Ebû Musa el-Eşâ'rî'ye (ö. 42/662) "Yöneticilerin en iyisi, yönetiminde halkın refaha ulaştığı; en kötüsü ise insanların sıkıntıya düştüğü yöneticidir."⁹⁵ sözü yöneticilerin engelli istihdamıyla ilgili politikalar geliştirmelerinin dini referanslarını oluşturmaktadır. Nitekim nasları ve sahabe uygulamalarını dikkate alan yöneticiler, siyaset-i şer'iye kapsamında engellileri korumaya ve çalışma haklarını düzenlemeye ilişkin faaliyetler yapmışlardır. "Velisi olmayanın velisi sultandır."⁹⁶ hadisi de İslam'ın sosyal güvenlik, ekonomik ve sosyal adalet anlayışını yansıtmıştır⁹⁷ bakımından tüm engellilerin istihdamında referans niteliğindedir. Bu rivâyet işsiz engellileri kendi kabiliyetlerine uygun meslek gruplarında istihdam etmeyi devletin sorumluluğu olarak görmesi bakımından önemlidir.

Sonuç itibariyle günümüzde birçok devletin engelli istihdam politikasında uyguladığı, kota sistemi ve alternatifleri İslam'a göre de siyaset-i şer'iye kapsamında yetkililer tarafından uygulanabilir. İstihdamın maliyeti ise "Malınızda zekâtta başka yükümlülükler de vardır."⁹⁸ hadisine göre zekâtla ve ilave gelir artırıcı politikalarla karşılanabilir. Diğer taraftan İslam'ın mülkiyet anlayışında yeraltı ve yerüstü tüm kaynakların sahibi Allah'tır. İnsanların refahını maksimize etmek için bu kaynaklar ekonomiyeye kazandırılabilir.

Fıkıh literatüründe siyaset-i şer'iye ile ilişkilendirilen en önemli konu ise âyet ve hadislerle temellendirilen adalet kavramıdır. Adil olmayan uygulamalar zulüm ve haksızlık olarak kabul edilmiştir.⁹⁹ Bu kapsamda engellilerin istihdamında ayrımcılığın yasaklanması, engelliliğin hak kaybına sebep olan vasıf olmaktan çıkarılması ve başkalarına bağımlı yaşamalarını önleyecek düzenlemelerin yapılması gerekir. Bu konuyu da sedd-i zerâi' ve liyakat başlıklarında ele alacağız.

2.4. Sedd-i Zerâi'

Engellilerin istihdam konusu bireysel olmaktan çıkıp ulusal hatta uluslararası çok boyutlu sosyal ve ekonomik sorunlara neden olmaktadır. Dolayısıyla bireyi ve toplumu tehdit eden tehlikeli bir durum olarak görülmektedir. Söz konusu tehlikeler seddi zerâi' kapsamında önlenir.

Fıkıh literatüründe zerâi' kavramı özel ve genel olmak üzere iki anlamda kullanılmaktadır. Özel anlamda zerâi' aslı itibariyle mübah olmakla birlikte yapıldığında yasaklanan eylemlere sebep olan durumları ifade eder. Zerâi'nin ilk akla gelen ve yaygın olarak bilinen anlamı bu şekilde kullanılmaktadır.

⁹⁰ Deniz, *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı*, 50.

⁹¹ İbn Ferhûn, *Tebziratu'l-hukkâm fî usûli'l-ekdiye ve menâhici'l-ehkâm*, 2/138; Alâuddin Ali b. Halil et-Trablûsî, *Muînu'l-hukkâm fî mâ yetereddedu beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm* (Beyrut: Daru'l-fikr, ts.), 169; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-dîn* (Daru Mektebeti'l-Hayat, 1986), 1/134.

⁹² el-Buhârî, "Nikah" 90; Müslim, "İmâre", 20.

⁹³ Ebû Davud, "İmâre", 13.

⁹⁴ Müslim, "İmân", 63.

⁹⁵ Ebû Bekir İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/94.

⁹⁶ İbn Mâce, "Nikah", 15.

⁹⁷ Chapra, "İslamî Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü", 241.

⁹⁸ Abdullâh b. Abdurrahman Ebû Muhammed ed-Dârimî, *es-Sünen*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/471.

⁹⁹ İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 5/76; İbn Ferhûn, *Tebziratu'l-hukkâm fî usûli'l-ekdiye ve menâhici'l-ehkâm*, 2/137; et-Trablûsî, *Muînu'l-hukkâm fî mâ yetereddedu beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm*, 169, 170; el-Mâverdi, *Edebü'd-Dünyâ ve'd-dîn*, 1/134; Apaydın, "Siyâset-i Şer'iyeye", 37/299; Mehmet Birsin, "Siyâset'ten Örfî Hukuka: Siyâset-i Şer'iyenin Serüveni", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (ts.), 432.

Bu şekliyle sedd-i zerâî', kötülüğe giden yolların kapatılması demektir.¹⁰⁰ Genel ya da mutlak anlamda zerâî' ise hedefin yasaklanan veya teşvik edilen davranış olup olmadığına bakmaksızın bir şeye ulaşmak için vesile olan her şeyi kapsamaktadır.¹⁰¹

Zerâî' kavramının her iki ihtimali de içermesi, kötülüğe giden yolların kapatılması anlamındaki sedd-i zerâî' kavramına mukabil iyiliğe ulaştırıcı yolların açılması anlamında feth-i zerâî' kavramını ortaya çıkarmıştır. Terim olarak feth-i zerâî' "maslahata ulaştırıcı sebeplerin elde edilmesi, ona ulaştırıcı yolların açılması" anlamında kullanılır. "Vacibin kendisiyle tamamlandığı şey de vacib olur." ve "Mübahın kendisiyle meydana geldiği şey de mübahdır." usul kaidelerine dayanır.¹⁰² Maslahat fiilin işlenmesiyle gerçekleşiyorsa feth-i zerâî', fiilin terkiyle sağlanıyorsa sedd-i zerâî' şeklinde uygulanır.

Karâfî (ö. 684/1284) ve İbnü'l-Kayyim (ö. 751/1350) gibi birçok fakih zerâî'yi her iki anlamı da içerecek şekilde kullanmıştır.¹⁰³ Aslında kavrama her iki anlamıyla işlevsellik kazandırılabilir. Çünkü kötülük/suçla sadece engelleyici yöntemler kullanılarak mücadele edilemez. Bir başka ifadeyle mefsedetle birçok yöntem kullanılarak mücadele edilebilir. Bu yöntem bazen sedd-i zerâî' bazen de feth-i zerâî' olabilir.¹⁰⁴ Asıl itibariyle mübah iken yapıldığında mefsedete sebep olan fiillerin yasaklanmasının sedd-i zerâî' kapsamında değerlendirildiğine dair örneklere mukabil asıl itibariyle mübah iken yapılmadığında mefsedete sebep olduğu için emredilen örnekler de bulunmaktadır. Örneğin araba kullanırken emniyet kemeri takma asıl itibariyle mübah olarak görülebilir. Ancak trafik kazalarının birçoğunda can kaybının emniyet kemeri takılmamasından kaynaklandığı tespit edildiğinden emniyet kemerinin takılması zerâî' kapsamında emirdir. İnşaat işçilerinin baret giymeleri de bu kapsamda değerlendirilebilir. Ehli kitaba zekâtta pay verilmesi de bazı yönlerden sedd-i zerâî' bazı yönlerden de feth-i zerâî'ye dayandırılmaktadır. Ekonomik olarak desteklenmeleri İslam aleyhtarı olmalarını engelleyeceğinden sedd-i zerâî', Müslüman olmalarına vesile olacağından feth-i zerâî' kapsamında değerlendirilir.¹⁰⁵

Konumuzla ilgili olarak engellilerin istihdam edilmemesinin dilencilik, fakirlik, ve hırsızlığın artması, sosyal huzurun bozulması gibi hem birey hem de toplum için psikolojik, sosyolojik ve ekonomik sonuçları ortaya çıkacaktır. Buna karşılık olarak engellilerin istihdam edilmesi bireysel ve toplumsal olarak birçok açıdan faydalıdır. Dolayısıyla olumsuzlukların giderilmesi ve yararın temini bağlamında engellilerin istihdamı zerâî' deliliyle doğrudan ilişkilendirilebilir.

Vacibe götüren şeyin vacib olduğundan hareketle engellilerin istihdamının vacib olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu durum zerâî'nin vesile anlamında kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü zerâî'de asıl olan fiillerin ya maslahatla ya da mefsedetle sonuçlanmasıdır. Zira zerâî'nin şer'î hükmü sonuçlara göre değişir. Vesilelerde mefsedet yönü üstün ise yasak/haram-mekruh; maslahat yönü üstün ise emir/vücub-nedb hükmü verilir.¹⁰⁶

Zerâî' ilkesiyle engellilerin diğer insanların faydalandıkları haklardan eşit olarak faydalanması sağlanırken hak ihlaline sebep olan durumlar yasaklanır. Bu anlamda zerâî' engellilerin istihdamına mani olan tüm olumsuzlukların yasaklanmasını ve istihdamını sağlayan teşviklerin emredilmesini kapsar. Çünkü engelliye ayrımcılık yapılması hak ihlalidir.¹⁰⁷ Sedd-i zerâî' ilkesi toplumsal gruplar ve sosyal sınıflar arasında hak ihlalinden kaynaklanan adaletsizliklere ve haksızlıklara sebep olan uygulamalara mani olur.

Engellilerin istihdamı konusu, aşağıda yer verilen iki nedenle hem sedd-i zerâî' hem de feth-i zerâî' kapsamında değerlendirilebilir.

¹⁰⁰ Şevket Topal, *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâî* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 22; Oman Şahin, "İslam Hukuk Metodolojisinde Zerâî' ve Uygulaması", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 210.

¹⁰¹ İbrahim Kafi Dönmez, "Sedd-i Zerâî", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 36/277; Topal, *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâî*, 22; Şahin, "İslam Hukuk Metodolojisinde Zerâî' ve Uygulaması", 210.

¹⁰² Topal, *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâî*, 27; Şahin, "İslam Hukuk Metodolojisinde Zerâî' ve Uygulaması", 211,212.

¹⁰³ Topal, *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâî*, 23-25.

¹⁰⁴ Topal, *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâî*, 28.

¹⁰⁵ Şahin, "İslam Hukuk Metodolojisinde Zerâî' ve Uygulaması", 224-230.

¹⁰⁶ Şahin, "İslam Hukuk Metodolojisinde Zerâî' ve Uygulaması", 226, 235, 241.

¹⁰⁷ Deniz, *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı*, 67.

i. Engelli bireyi normal insanlar gibi değerlendirip işe almamak özel sektör veya kamu için mübah görülebilir. Ancak bu durum engellinin hiçbir zaman istihdam edilememesi anlamına gelmekte olup ömür boyu fakir ve muhtaç bir hayat sürmesine sebep olabilir. Bu da dolaylı bir şekilde engellinin yaşama ve mülkiyet haklarının ihlal edilmesi demektir. Bu şartlarda engellinin istihdam edilmemesi sedd-i zerâi' çerçevesinde değerlendirilerek özel istihdam kuralları uygulanıp çalışma hayatına katılmaları sağlanabilir.

ii. Engellilerin istihdamı yukarıda belirtilen birçok maslahatın gerçekleşmesine sebep olur. Bu durum ise feth-i zerâi' kapsamında engellilerin istihdam edilmesini gerektirir.

2.5. Liyakat

Günümüzde kamuda ve özel sektörde istihdam politikalarının temelini liyakat ilkesi oluşturur. Böylece insanların uzman oldukları alanlarda çalışmaları sağlanır. Liyakat kavramı köken itibariyle dilimize Arapçadan geçmiş olup sözlükte layık olmak, uygun olmak gibi anlamlara gelir.¹⁰⁸ Terim olarak ehliyet, yeterlilik, uygunluk anlamlarında kullanılır.¹⁰⁹

İstihdamda liyakate itibar edilmemesi veya adam kayırma genel olarak "iltimas" terimiyle ifade edilmekte olup akrabayı kayırma/nepotizm ve yakın arkadaşı kayırma/kronizm gibi birçok şekilde uygulanmaktadır.¹¹⁰

İstihdamda kişinin engelli olup olmadığına değil ehliyetine bakılmalıdır. Fakat personel istihdamında bireylerin engelli olmasından kaynaklanan ayrımcılıklar¹¹¹ yapılabilmektedir. Dolayısıyla engellilerin istihdamının en önemli aşamasını ayrımcılıkla mücadele oluşturur. Ancak bu sayede engellilerin istihdam edilmesinin önündeki olumsuzluklar bertaraf edilebilir. Çünkü liyakatli ama engelli insanların istihdam edilmemesi haksızlık ve zulümdür. Bu nedenle engelliler sahip oldukları yeteneklere veya aldıkları eğitime uygun olarak seçtikleri mesleği yapma haklarına sahiptir. Devlet ise çalışmak isteyen engellileri istihdam etmek için gerekli tedbirleri almakla yükümlüdür. Bu kapsamda devletin, engellilerin istihdam haklarını kullanımını kişi veya kurumların inisiyatifine bırakmaması gerekir. Çünkü özel kurumlar gerek maliyet gerekse verimlilik gibi sebeplerle engellilerin istihdamına sıcak bakmayabilmektedir.¹¹²

"Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder."¹¹³ âyetine göre kamusal alan dahil olmak üzere tüm görev ve sorumlulukların liyakate göre verilmesi esastır. Âyetle istihdam konusunda fırsat eşitliği sağlanırken engellilik temelli ayrımcılık yasaklanmaktadır. Eğer adam kayırmayı yetkili ve nüfuz sahibi kişiler kendi yakınları veya tanıdıkları için kullanırsa bu da servetin belli ailelerde toplanması/sermayenin tekelleşmesi anlamına gelmekte olup "Allah'ın, (fethedilen) ülkeler halkından Peygamberine verdiği ganimetler, Allah, Peygamber, yakınları, yetimler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. Böylece o mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaz."¹¹⁴ âyetiyle çelişir. Çünkü kamuya ait kadrolar tüm halka ait olup herkese fırsat eşitliği sağlanmalıdır. Atamalarda liyakatsizlik ekonomiyi olumsuz etkilediği gibi kamu düzenini de olumsuz etkileyerek toplumsal kaosa sebep olur. Bu gibi birtakım sonuçlar adam kayırmanın maliyeti¹¹⁵ olarak ifade edilebilir.

Hz. Peygamberin, engelli olup olmadıklarına bakmaksızın insanları ehil oldukları konularda istihdam etmesi ayrımcılıkla mücadele bakımından örnek oluşturur. Zira Hz. Peygamber kamu atamalarında sahabeyi liyakatine göre görevlendirmiştir. Örneğin, Hz. Peygamber hiçbir engeli olmamasına ve vali olarak atanmayı istemesine rağmen Ebû Zerr el-Gıfârî (ö. 32/653) yerine ortopedik engelli Muaz b. Cebel'i (ö. 17/638) Yemen'e vali olarak atamıştır. Hz. Peygamberin bu atamadaki en önemli kriterinin liyakat olduğu

¹⁰⁸ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: MAS Matbaa, 2008), 2/1897.

¹⁰⁹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998), 261.

¹¹⁰ Serkan Dilek vd., "Kayırmacılık Kavramının İslam Ekonomisi Bağlamında İncelenmesi", *itobiad* 8/4 (ts.), 3191-3193, 3195.

¹¹¹ Deniz, *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı*, 51.

¹¹² Deniz, *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı*, 58,59.

¹¹³ en-Nisâ 4/58.

¹¹⁴ el-Haşr 59/7.

¹¹⁵ Dilek vd., "Kayırmacılık", 3200.

Ebû Zer'e (ö. 32/653) "Sen zayıfsın. Valilik ise emanettir."¹¹⁶ sözünden anlaşılmaktadır. Ayrıca Hz. Peygambere "kiyamet ne zaman kopacak" diye sorulduğunda "görevler ehil olmayan kimselere verildiğinde" buyurmuştur.¹¹⁷ Diğer taraftan Hz. Peygamber insanları bir tarağın dışı¹¹⁸ gibi kabul ederek kişi, aile ya da herhangi bir zümreye ayrıcalık tanınması yasaklanmıştır. Bu yaklaşım iş gücü piyasasında engellilere fırsat eşitliğinin sağlanmasına kaynaklık etme bakımından önemlidir. İnsanların ehliyetine göre atanması sonraki dönemlerde de devam eden bir uygulama haline gelmiştir. Örneğin Hz. Ömer (ö. 23/644), valilerinden Ebû Musa el-Eş'arî'ye (ö. 42/662) insanlara eşit davranmasını emretmiştir. Ebû Yusuf (ö. 182/798) Halife Harun er-Reşîd'e (ö. 193/809) "Size yakın ya da uzak olmalarına bakmaksızın tüm kişilere eşit muamele edin." tavsiyesinde bulunmuştur.¹¹⁹

Engellilerin çalışma haklarının korunması amacıyla uluslararası düzeyde de ayrımcılık yasağı¹²⁰ ilke olarak benimsenmiş bu bağlamda ayrımcılıkla mücadele için kamu ve sivil toplum kurumları iş birliğinde eylem planları geliştirilmiştir. Böylece insanların engeline bakmaksızın herkesle eşit şartlarda istihdam fırsatı sağlanmıştır.

Sonuç

Engellilerin istihdam edilmesi insan olmaktan kaynaklanan vazgeçilemez ve dokunulamaz temel haklardandır. Bu konuda etkin ve kapsamlı politikaların geliştirilememesi hem bireyi hem de toplumu derinden etkilemektedir. Bu nedenle engellilerin istihdam edilememesinin etkilerinin sanılandan daha derin ve yıkıcı olduğu söylenebilir. Tarihsel süreçte İslam toplumunda engellilerin özelliklerine ve ülkenin sosyal dokusuna uygun özel istihdam politikaları geliştirilmiştir. Bu bağlamda yöneticiler dönemin imkanları nispetinde aktif istihdamın yanı sıra sağlık, eğitim, bakım, vergi indirimi ve konut desteği gibi pasif istihdam yöntemleriyle de engellilerin çalışmamasından kaynaklanan olumsuzlukları azaltılmaya çalışmıştır. Böylece engelliler başta olmak üzere birçok dezavantajlı grubun istihdamını sağlayacak tedbirler alınarak sosyal ve ekonomik koruma sağlanmıştır.

Engellilerin istihdamı sorunu birey, toplum ve devlet açısından psikolojik, sosyolojik ve ekonomik sonuçlara sebep olur. Adam kayırma, dilencilik, fakirlik ve hırsızlığın önlenmesi; işsizlik ve yoksullukla mücadele; toplumsal huzurun, engellilerin öz güveninin ve sosyal entegrasyonunun sağlanması bunların başlıca örnekleridir. Böylece engellilerin istihdamı birçok sorunun çözülmesine katkı sağlar. Engellilere çalışma hakkının tanınmasıyla aynı zamanda ekonomik sistemlerin ideal hedefi olan tam istihdam gerçekleştirilmiş olur. Netice itibarıyla engellilerin işe alınmaması şeklinde ortaya çıkan ayrımcılık suçuyla asgari geçim standardının yakalanamamasından kaynaklanan birçok mefset engellenir. Bu şekilde engelli olmanın sosyoekonomik dezavantajları insan hakları düzleminde aşılmaya çalışılır.

İslam hukukunda maslahat, örf, siyâset-i şerî'yye, sedd-i zerâi' ve liyakat ilkeleri engellilerin istihdamının fikhî dayanaklarını oluşturur. Bu ilkelere farklı bakış açılarıyla adalet, zaruret ve kolaylaştırma gibi başlıklar da eklenebilir. Ancak kanaatimize göre bu kriterlerin mevcut ilkelere herhangi birinin kapsamında değerlendirilmesi daha doğrudur. Örneğin tüm ilkelerin ana gayesi adaletin sağlanması ve engellilerin yaşam şartlarının iyileştirilmesidir. Zaruret ise bilindiği gibi zaten maslahatın alt başlıklarından birini oluşturmaktadır.

Engellilerin istihdamı kadar önemli bir konu da engelliliğin kötüye kullanılarak haksız kazanç elde edilmesidir. Bu bağlamda İslam hukukuna göre engelliliğin istismarı da ayrı bir makalede çalışılmalıdır.

Beyanname

1. Finans/Teşvik: Yazar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedir.

¹¹⁶ Müslim, "İmâre", 4.

¹¹⁷ el-Buhârî, "İlim", 2.

¹¹⁸ Alf b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* (Müessesetü'r-Risâle, 1981), 9/38.

¹¹⁹ Chapra, "İslamî Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü", 238.

¹²⁰ Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, md.14.

2. Çıkar Çatışması: Yazar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

3. Etik Beyan: Yazar, bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedir.

Kaynakça

- Akyüzoğlu, İlyas. "İslam Medeniyetine Katkıları Açısından Engelliler". *Bilimname* 41 (2020), 67-95.
- Altuntepe, Nihat. "İslam Ekonomisinde Maliye Politikası -Teorik Bir Yaklaşım". *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi* 5/1 (2019), 39-62.
- Apaydın, H. Yunus. "Siyâset-i Şer'iyeye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/299-304. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Avcı, Nazmi - Yaşar, Öznur. "Engelli Göçmenlere Yönelik İstihdam Politikaları". *Dezavantajlı Göçmenlerin Uyumuna Yönelik İstihdam Politikaları: OECD Ülkeleri Karşılaştırması*. ed. Abdulkadir Develi - Nihat Altuntepe. 271-283, ts.
- Ayhan, Emine Elif. "İstihdam ve İstihdam Politikaları". *Dezavantajlı Göçmenlerin Uyumuna Yönelik İstihdam Politikaları: OECD Ülkeleri Karşılaştırması*. ed. Abdulkadir Develi - Nihat Atuntepe. 31-68, ts.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: MAS Matbaa, 2008.
- Bağcı, Erdem. *Türkiyede İşsizlik Sorunu ve İstihdam Politikaları*. İstanbul: Der Yayınevi, 2020.
- Birsin, Mehmet. "Siyâset'ten Örfî Hukuka: Siyâset-i Şer'iyenin Serüveni". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (ts.), 425-460.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *es-Sahîh*. Beyrut: Dâru ibnû Kesîr, 1987.
- Chapra, M. Umer. "İslamî Refah Devleti ve Ekonomideki Rolü". çev. Fazıl Yozgat. *İslam İktisadî Çalışmaları*. ed. Khurshid Ahmad. 219-259. İstanbul: İktisat Yayınları, 2019.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Çılğın, Turgut. *Kapitalizm, Refah Devleti ve Engellilik Abd, Almanya Ve İsveç'in Engellilik Politikalarının Kritiği*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2023.
- Çondur, Funda vd. "Engelli İstihdamının Dünya'da ve Türkiye'deki Görünümü". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 7/5 (2020), 347-362.
- Deniz, Buket. *Engelli Hakları ve Ayrımcılık Yasağı*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2020.
- Dilek, Serkan vd. "Kayırmacılık Kavramının İslam Ekonomisi Bağlamında İncelenmesi". *itobad* 8/4 (ts.), 3186-3210.
- Dönmez, İbrahim Kafi. "Sedd-i Zerâî". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/277-282. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabi, ts.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-emvâl*. Riyad: Daru'l-Fazile, 2007.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Ferrâ'. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Beyrut: Daru'l-kütübî'l-ilmiiyye, 2000.
- Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd. *Kitâbü'l-Harâc*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Eser, Mithat. *Engelli Sahabiler*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2014.
- Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed. *el-Mustasfa*. Medine, ts.
- Hacıyev, Ş.H. - Bayramov, E.İ. *Dünya Ekonomisinin Tarihi*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
- Hüseynli, Namık vd. "Çalışma Hayatında Engelli Haklarına İlişkin Yasal Düzenlemeler ve Engellilerin Haklara İlişkin Farkındalıkları". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/6 (2017), 138-152.
- Iqbal, Zafer - Lewis, Mervyn K. "Zekat ve Ekonomi". *İslam ve İktisadî Hayat: Ana Konular ve Metinler*. 415-436. Ankara: İktisat Yayınları, 2019.
- İbn Abdüsselâm, İzzüddin. *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyat el-Ezheriyye, 1991.
- İbn Hanbel, Ahmed., *Müsned*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995.
- İbn Ferhûn, Burhanuddîn Ebi'l-Vefa İbrahim. *Tebziratu'l-hukkâm fî usûli'l-ekdiye ve menâhici'l-ehkâm*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb Şemsüddin. *et-Turukü'l-hükmiyye fî's-siyaseti's-şer'iyeye*. Mekke: Daru Âlemi'l-Fevaid, 1428.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb Şemsüddin. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. Beyrut: Dâru'r-risaleti'l-alemiyye, 2009.
- İbn Nuceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed. *el-Bahrü'r-râ'ik şerhu Kenzi'd-dekâ'ik*. Dâru'l-Kütübî'l-İslami, ts.

- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Daru Sadr, 1968.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbnHacer, Ebü'l-Fazl Şihabüddîn Ahmet b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Kahveci, Sümmeyye Akyol. "Makâsîd/Maslahat İlkesinin Toplumsal Arka Planı ve Bugünün Post-Seküler Toplumunda Karşılığı". *İslâmî İlimlerde Maslahat*. ed. Ayten Erol. 341-369. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kamali, Mohamad Hashim. "Siyasah Shariyah or the Policies of Islamic Government". *The American Journal of Islamic Social Sciences (AJISS)* 6/1 (1989), 59-80.
- Karaaslan, Lütfiye. "Geçmişten Günümüze Engelli İstihdamı: Engelliler için Nitelikli İstihdamda Yeni Yaklaşımlar". *Çalışma İlişkileri Dergisi* 1 (2020), 46-58.
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *el-Furûk*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Karâfi, Şihabüddin. *ez-Zehîra*. Beyrut: Daru'l-ğarbi'l-İslami, 1994.
- Koşum, Adnan. "İslam Hukukunda 'Siyaset-i Şer'iyye' Kavramı". *İslâmî Araştırmalar* 16/3 (2003), 350-358.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âssâr*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb. *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-vilâyâtu'ddiniyye*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Edebü'd-Dünyâ ve'd-dîn*. Daru Mektebeti'l-Hayat, 1986.
- Monzer Kahf. *İslam İktisadının Temelleri Kurumlar ve Kuramlar*. Ankara: İktisat Yayınları, 2019.
- Musayev, İslam. "İslami Bakış Açısıyla Engellilerin Sorunlarına Çözümler". 11-17, 2013.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *es-Sahîh*. Beyrut: Daru İhyai't-türasi'l-Arabi, ts.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kadîhân. *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Orhan, Serdar. *Türkiyede Özürlü Dostu İstihdam Politikaları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Orhan, Serdar. "Türkiye'de Engellilerin Bilinç Düzeyi: Engellilere Sunulan İstihdam Hakları Üzerinden Bir Araştırma". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2015), 73-98.
- Oruç, Muhammed Ferruh. "Hanefilerde Örf-Maslahat-İstihsan İlişkisi (Serahsi Örneği)". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 1092-1119.
- Pekdemir, Şevket. "İslam İktisadına Göre Ekonomi Politikalarının Teşekkülünde Makasîdın Rolü". *İlahiyat Bilimlerinde Makâsîd*. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023.
- Serahsî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Daru'l-ma'rife, ts.
- Sübkî, Abdulvehhab b. Takıyyüddin. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1991.
- Şahin, Oman. "İslam Hukuk Metodolojisinde Zerâyi' ve Uygulaması". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 7 (2006), 209-243.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'r-rusûl ve'l-müluk*. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1968.
- Tekin, Feridun. *Hız Peygamber (sas) Döneminde Sosyal Hizmetler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2019.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmârîstan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/163-178. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992.
- Topal, Şevket. *İslam Hukuk Düşüncesinde Sedd-i Zerâi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Trablûsî, Alâuddin Ali b. Halil. *Muînu'l-hukkâm fî mâ yetereddedu beyne'l-hasmeyn mine'lâhkâm*. Beyrut: Daru'l-fıkr, ts.
- Türk, İbrahim. "Hukuki Boşluğun Doldurulması Bağlamında Hz. Ömer'in (Ö. 23/644) Fıkında Maslahat ve Siyâset-i Şer'iyye". *Amasya İlahiyat Dergisi* 21 (2023), 35-78.
- Uz, Abdullah. "Anayasal Bir Hak Olarak Kamu Hizmetine Girme Hakkı ve Liyakat İlkesi". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/1 (2011), 59-94.
- Vâkidî, Muhammed b. Ömer. *Kitabu'l-meğâzî*. Beyrut: Alemü'l-kütüb, 1984.
- Yaran, Rahmi. "Cüveynî Öncesi Makasîd/Maslahat Söylemi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2005), 93-123.
- Yay, Serdar. *Çağdaş İktisadi Düşünceler Perspektifinden Sosyal Refah Devleti Teori Felsefe Türkiye Dünya*. Astana Yayınları, 2020.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Kevser Yayınevi, 1975.